

Andrija NIKIĆ

SREDNJOVJEKOVNI FRANJEVAČKI SAMOSTANI U HERCEGOVINI

Uvod

Tema mog rada pretpostavlja postojanje drevnih franjevačkih samostana na području današnje Hercegovine, zatim njihovo rušenje i, konačno, njihovo obnavljanje. Stoga ću se najprije zaustaviti na podacima o drevnim franjevačkim samostanima na našim područjima i potom prijeći na njihovu obnovu, odnosno gradnju novih samostanskim kompleksa.

Franjevački red prema svome ustrojstvu dijelio se na redovničke pokrajine, provincije i vikarije, a ove na manja područja, koja su se zvala kustodije. U Bosanskoj vikariji prvi spomen kustodija zasvjedočen je u kronici samostana klarisa u Ribnizuu u Mekllendburgu u Njemačkoj. Tu piše da Bosanska vikarija ima 2 kustodije i 12 samostana. Jedna kustodija, prema analizi dr. fra Dominika Mandića, nalazila se u staroj Bosni, a druga na zapadu tadašnje bosanske banovine i protezala se Zahumljem, Tropoljem i susjednim krajevima. Prva se morala nazivati Bosanska kustodija, a druga Duvanjska kustodija.¹

Prvi poimenični popis kustodija i samostana Bosanske vikarije donosi fra Bartolomej Pizanski u djelu *De conformitatae vitae B. Francisci* iz 1385.-1390. To je on zapisao na temelju popisa samostana sastavljenog prije 1375. godine. Tada je Bosanska vikarija imala 7 kustodija i 35 samostana. Kustodije su se zvale Duvanjska, Grebenska, Bosanska, Usorska, Mačvanska, Bugarska i Kovinska.² Duvanjska kustodija imala je pet samostana. Prema Mandićevu

¹ D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968., str. 227.

² B. De Pisa, *De conformitatea vitae B. Francisci ad vitam Jesu*, *Analecta Franciscana*, IV/V., str. 555. i dalje

kritičnom izdanju, to su samostani: Ston, Novi, Imotski, Cetina, Blažuj, na sjeveroistočnoj strani srednjovjernih gradova Duvna i Glamoč.

SREDNJOVJEKOVNI FRANJEVAČKI SAMOSTANI

Samostan (lat. *monasterium, conventus, coenobium*) u društvenom smislu označava jedinstvo života, jedinstvo stanovanja, rada i slobodnog vremena određenih skupina ljudi (redovnika) po jedinstvenom i zajedničkom pravilu života. U arhitektonskom smislu samostan je zgrada ili skup zgrada u kojima žive redovnici. Do 13. stoljeća to je bila veća jezgra, crkva, oko koje se okupljaju manje arhitektonske jedinice za stanovanje i rad, a gradili su se izvan naselja, na latifundijima. Od 13. stoljeća, kada samostani ulaze u gradove, javlja se novi, klaustarski tip samostana, gdje se oko prazne jezgre, klaustara, u obliku pravokutnika nižu ostale manje ili veće arhitektonske jedinice namijenjene molitvi, radu, stanovanju i društvenom životu. Prosjački redovi grade samostane u većim naseljima i gradovima.

Tako samostan je prvotno stalno obitavalište zajednice monaha. Taj se naziv popularno proširuje i na boravišta zajednica onih koji nisu monasi, kao što su franjevci, dominikanci i pasionisti.

Samostani imaju zanimljivu povijest graditeljstva i drugih umjetnosti, a žarišta su kulture i povijesti uza svu obilatu vjersku i crkvenu djelatnost. Samostani su kroz povijest bili središtima molitve i meditacije, ali i vjerske pouke, kulturnog života. Uz to samostani su otoci kulturnog života, veoma važni za očuvanje baštine predaja naslijeđenih iz starine. Međutim, na gospodarskoj i upravnoj razini samostani su osamljene jedinice, često bez veze s gospodarskim zbivanjima šireg daha.

Još u trinaestom stoljeću franjevci su s jadranske obale, posebno s područja Dubrovačke Republike, ulazili u Humsku zemlju. Naime, u dokumentu Propagandina arhiva stoji zapisano da su franjevci već polovicom trinaestoga stoljeća u Hercegovini već obratili ove krajeve.³ Zemlja se od godine 1448. naziva Hercegovinom.

U početku četrnaestoga stoljeća njihova je djelatnost pojačana. Najprije iz samostana u Stonu i Slanom, a kasnije i iz onih u Mostaru, Ljubuškom, Konjicu, Blažuju kod Duvna, Novom kod Čapljine, a vjerojatno i na Bišću - franjevci su mnogovrsno djelovali na području zapadne i na većem dijelu istočne Hercegovine. U organizacijsko-pravnom smislu bili su članovi

³ Arhiv Propagande u Rimu, *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali*, skraćeno SOCG, sv. 262., ff. 189 r-192v.

bosanske vikarije. Od prvih pohoda u ove krajeve, franjevci su uz čisto vjersku djelatnost bili i nosioci kulture i pismenosti. Bili su savjetnici na dvorovima hercegovačkog plemstva i ondašnjih vodećih ljudi, odgojitelji i učitelji njihove djece, pisali su i knjige i promovirali kulturu. Povelje, dokumenti, pisma, te kanonske knjige, evanđelistari, epigrafi u kamenu, tek djelomično sačuvani kao ostaci ostataka, ogledalo su njihova nastojanja da se otme slijepom preuzimanju gotovih modela i da se izgradi vlastiti kulturni pravac kao baštinu ovog podneblja.

Sve što je po europskim muzejima, arhivama, knjižnicama, riznicama i kolekcijama identificirano kao humsko-hercegovačko, ne može pružiti uvid u cjelinu. Tragični događaji za Hercegovinu bili su rušenja samostana u 15. i 16. stoljeću i uništenje cjelokupnog blaga što se u njima našlo i uništavanja domaćeg stanovništva unazadilo je Hercegovinu i propuntavalo njezinu kulturu i civilizaciju.

Na temelju povijesnih podataka i rezultata arheoloških iskopavanja poznati su franjevački samostani u Novom, Ljubuškom, Mostaru, Konjicu, Blažuju i, po svoj prilici, na Bišću. Sljedeći opis slijedi uzvodni smještaj franjevačkih samostana u srednjem vijeku.

1.1. Franjevački samostan u Novom

Novi na Neretvi podigao je bosanski ban Stjepan II. Kotromanić 1349. Njegova lokacija još nije utvrđena. Pretpostavlja se da je bio smješten na uzvišenju u blizini Gabele. Sljedeće godine bio ga je zauzeo srpski car Dušan, ali ga je 1351. oslobodila bosanska vojska pod vodstvom Vuka Vukoslavića. U izvornoj listini ban Stjepan 1351. piše: *“kada biše c(a)r raški uzeli Novi moi grad, tu skrozi VT'ka vazeh moi grad, i tu proli Vlk' k'v za me”*⁴

Novi na Neretvi 1357. ustupio je ban Tvrtko I. ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu I., koji ga je pridružio kraljevstvu Hrvatske. Poveljom od 12. kolovoza 1434. Juraj, brat Hrvoja Vukčića, grad Novi u Luci daruje u posjed braći Jurjević – Pavlu, Nikoli i Vlatku. Tekst glasi: *“Pr'vo grac' Vrtar' s vladanijem' i z dr'žaniem' s pravimi mejami i klotari, i grad' Novi s vladaniem' i dr'žaniem' s pravimi mejami i kotar, i u vsem' u čem' ih' zastasmo...”*. (Povijesni arhiv u Dubrovniku, **Diplomata et acta**, 15. stoljeće, br. 247 i KARLO JURIŠIĆ, *Nazivi naselja Makarskog primorja. Prvi spomen i značenje. Makarski zbornik*. Makarska 1970., str. 111, prilog br. 5.). Novi je bio u rukama hercegovačkoga velikaša Pavla Jurjevića. Naime, Novi se navodi

⁴ *Srednjevjekovne humske župe*, Mostar 1999., str. 84.

između gradova Vratar i Kruševac. Novi se našao između Primorja i današnjeg širokobriješkog kraja. Tada se spominje kao utvrda u Humu '*castello di Nuoi in Chelmo*'.⁵ Grad se spominje kao Novi u Luci - '*Novo v Luzi*' a godine 1448. kao '*castrum Nouia*', te 1454. kao '*civitate Novi in Lucha*'. Od 1444.-1456. držao ga je herceg Stipan. Spominje se i u razmiricama između hercega Stipana i sina mu Vladislava. U povelji Alfonsa V. od 1. lipnja 1454. izdanoj Stipanu Vukčiću Kosači, kao '*civitate Pozitell cum pertinentiis suis*' naveden je Počitelj iza Blagaja i Novoga u Luci.⁶

Kad je 1471. pao tvrdi Počitelj na Neretvi, Turci su zauzeli i Novi na istoj rijeci.⁷

U gradu Novom na Neretvi bosanski ban Stjepan II. Kotromanić, ili njegov nasljednik i sinovac Tvrtko I., podigli su franjevački samostan oko 1350., da se franjevci brinu za kršćane u Zahumlju i šire pravu vjeru u toj zemlji.⁸

Samostan u *Novom* prvi put se spominje 1375. U povelji Jurja Vukčića iz kolovoza 1434. spominje se Novi u Luci. Malo kasnije (2. studenog 1465.) u darovnici hrvatsko-ugarskog kralja Matijaša Korvina spominje se Luka. Povelja je izdana fra Aleksandru Dubrovčaninu, kraljevom posredniku u pregovorima s Dubrovnikom oko stvaranja jednog uporišta na Neretvi koje bi poslužilo u svrhu obrane od Turaka. Tom darovnicom kralj Matijaš Korvin daruje fra Aleksandru polje (iznad Gabele) i tri sela: Nereze, Gnjišite i Lozicu.

Stanovništvo u srednjovjekovnoj župi Luka, kao i cijeloj Neretvi, bilo je kršćansko. Zanimljiv je proces koji se pred rektorom (knezom) Šimunom Gučetićem i sucima vodio u Dubrovniku 1393.⁹

Pojačana mržnja prema svemu što je katoličko učinila je da je ne samo porušen samostan nego i grad i utvrda u kojoj je bio smješten franjevački samostan u Novom.

Novi se nalazio negdje kod Gabele, očekivati je da će nova arheološka istraživanja pronaći lokaciju na kojoj je bio sagrađen. Franjevačka pastorizacija i prisutnost katolika na tom području kroz naredna stoljeća ipak je sačuvala uspomenu na drevni samostan, te su franjevci obnovom župe u Čapljini 1917. i proglašenjem rezidencije 1942. ne samo sačuvali

⁵ J. Gelich, *Diplomatarium Ragusinum*, str. 528.

⁶ Povijesni arhiv u Dubrovniku – dalje PAD, *Lettere e comm. di Levante 1452. – 1452.*, f. 101.-102.

⁷ *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 23/1911., str. 308.

⁸ D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968., str. 229. - 230.

⁹ *Srednjovjekovne humske zemlje*, str. 89.

nego i obnovili pamćenje na drevno franjevačko obitavalište u donjem dijelu neretvanske doline.

1.2. Franjevački samostani u Bišću

Dolina Neretve bila je važna prometna arterija između mora i humsko-bosanskog zaleđa. Od Dubrovnika se plovilo morem ili putovalo kopnom preko Slanog, Stona do ušća rijeke Neretve. Odatle su karavane kretale iz Drijeva – na lokalitetu rimske Narone – putem koji je vodio lijevom obalom Neretve do Bišća, pod gradom Blagajem, pa prema Konjicu i Ivan-planini dalje u Bosnu, a zatim preko Visokog i Sutjeske do Olova. Taj put povijesni izvori nazivaju '*via Chelmi*' – Humski put, jer je vodio preko Huma- Humske zemlje.¹⁰ Zapravo, '*via Neretva*' je glavni drum koji je spajao Bosnu s Jadranskim morem. U to vrijeme Neretva je bila i važan vodeni put. U trgovačkom ugovoru koji 1404. kralj Ostoja sklapa s Mlečanima posebno se naglašava da mletački građani mogu slobodno ploviti Neretvom sa svojim brodovima, oružanim galijama i svakom drugom vrstom plovnih objekata. Granica do koje su dopirali brodovi nalazila se uzvodnije nego što je to slučaj danas, pa su i uvjeti za plovidbu Neretvom bili mnogo povoljniji. To je bio razlog da se Drijeva razvija u vrlo značajno središte žive razmjene dobara, koja su pristizala morskim putem i dolinom Neretve iz zaleđa.¹¹ Ekonomski uspon Drijeve zasniva se u prvom redu na trgovini solju, koja je tu bila ustaljena. Drijeva je, pored Dubrovnika, Katora i Svetog Srđa, jedno od četiri mjesta u kojima je jedino bila dopuštena prodaja soli na prostoru od Neretve do ušća Bojane. Ima podataka o uvozu soli iz Barcelone, Brindizija, Valencije i Venecije¹², pa čak i s Lepanta, posebno u vremenu od 1392. do 1396.¹³ Svi su izgledi da su brodovi dolazili i iznad Počitelja prema Bišću.

Posebno je zanimljiv slučaj glavnog grada Huma, Blagaja, grada s najjačim i najstarijim tradicijama na ovom području. Grad Buna (Blagaj) se javlja još u desetom stoljeću u djelu Konstantina Porfirogeneta. Konstantin Jiriček je utvrdio da je Blagaj slavensko ime grada, odnosno prijevod s latinskog Buna¹⁴. Tu bosanski vladari još od vremena kralja Tvrtka izdaju povelje. Kralj Tvrtko I. je u dvorcu Bišću izdao Dubrovčanima povelju 2.

¹⁰ M. Dinić, *Karavanska trgovina*, str. 130.

¹¹ M. Dinić, *Trg Drijeva...*, str. 114. i 119.

¹² M. Gecić, *Dubrovačka trgovina solju u XIV veku*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga III., Beograd 1955., str. 148., 149.

¹³ B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le levant au moyen age*, Paris 1961., str. 96.

¹⁴ K. Jiriček, *Trgovački putevi i rudnici*, str. 216.

prosina 1382.¹⁵ Kralj Ostoja je 23. veljače 1418. u Bišću izdao povelju o ukidanju carina u Popovu¹⁶. Bišće se zvalo još i 'Bišće u Podgrađu' i nalazilo se ispod brda na kome je bio grad Blagaj, u prijatnom kraju oko rijeke Bune. Bišće se spominje u dokumentima iz 1373. 1382. i dalje.¹⁷ U prvoj polovici XV. stoljeća Blagaj postaje veoma važno uporište članova obitelji Hranić-Kosača. U Blagaju često boravi Sandalj, a kasnije i herceg Stipan Kosača. Tu oni primaju dubrovačke poslanike i izdaju povelje. Ugovor o miru između vojvode Sandalja i Mlečana izdan je 'u našem gradu Blagaju'.¹⁸ Godine 1446. Bišće je upisano među zadužene gradove čije zaduženje je manje od 1000 dukata. Godine 1452. Vladislav je zauzeo Blagaj i za njegovo ponovno ustupanje Hercegu tražio nadoknadu.¹⁹ U jednoj bilješci dr. fra Bonicije Rupčić je zapisao da mu je dr. Dušanka Kojić - Kovačević rekla da je našla podatak o postojanju franjevačkog samostana na Bišću. Tražio sam pismene oznake spomenutog dokumenta u Dubrovačkom arhivu za taj podatak, ali još nisam dobio odgovor na moje traženje.

Vjerojatno je blizina kraljevskog grada Blagaja, s jedne strane, zahtijevala da u blizini kraljevske administracije bude i sjedište franjevaca, s druge strane prepreka što ju je zadavala široka rijeka Neretva, bili su dovoljni razlozi utemeljenju i postojanju franjevačkoga samostan na Bišću. Relativna udaljenost franjevaca u Mostaru i nepostojanje sigurne i brze komunikacije upozoravaju na postojanje i drugog samostan u našoj blizini. U izvještaju iz 1629. saznajemo da je u to doba u Blagaju bilo još šest katoličkih obitelji. Glavnina katolika u navedeno doba živjelo je u Podveleži. Tamo je živjelo 40 katoličkih obitelji s više stotina katolika. Njih su pastorizirali franjevci. Imali su crkvu posvećenu sv. Petru. Kasnije se ne spominju katolici u Podveleži, ali je zapisana tradicija da su za vrijeme silovitih zuluma dva franjevca zapaljena, katolici islamizirani, a crkva porušena. Međutim, kao rijetko gdje, islamizirani muslimani su sačuvali križeve u svojim kućama. Do 1992. bilo je sedam križeva koji su predavani i ostavljani u amanet najstarijim sinovima. U kasnijim stoljećima na području Blagaja postojale su oaze s katolicima. Godine 1833. na području današnje blagajske župe bilo je samo 50 katolika. Godine 1867. postojalo je u Blagaju, Buni i Gnojnicama 38 katoličkih domova sa 145 katolika. Godine 1891. osnovana je župa u Blagaju.

¹⁵ *Povelje i pisma*, I/1., 82.

¹⁶ *Povelje i pisma*, I, broj 457.

¹⁷ *Povelje i pisma* I/1., 74, br. 81, br. 85 itd.,

¹⁸ *Povelje i pisma* I/1, 331. br. 337.

¹⁹ Desanka Kojić – Kovačević, *Srednjovjekovna naselja Bosanske države*, Sarajevo 1978., str. 116. bilješka 28.

Tada je imala 125 kuća s 904 katolika. Broj katolika povećavao se na 2023 (1940.) i 2176 (1962.). Sedamdesetih godina kupljeno je zemljište na Buni. Tu je sagrađena fratarska kuća 1986. kao nastavak srednjovjekovnog franjevačkog samostana na Bišću.

1.3. Franjevački samostan u Ljubuškom

Najstariji zapis o Ljubuškom čuva se u Povijesnom arhivu u Dubrovniku u *Knjizi oporuka* (*Testamenta notariae*). Naime, 21. veljače 1444. Goislav Orlović (ili Horlović), zvan Petanović 'dicto Petanouich', ostavio je svoj pojas da se proda, pa da od dobitka dva dijela pripadnu crkvi u Ljubuškom, a treći dio Sv. Vidu: "*La mia zentura che si vendi e che se daga due parti in Lubusia in la chiesa et terza parte in santo Vido - Kada se proda moj pojas, neka se dadu dva dijela crkvi u Ljubuškom, a treći dio Sv. Vidu*".²⁰

Malo kasnije, 18. svibnja 1444., Radojko Dobrovojević iz Drijeva (današnja Gabela) ostavio je crkvi u Ljubuškom 'a Lubussa' šest perpera s nakanom da se za njegovu dušu slave gregorijanske mise u ljubuškoj crkvi 'le messe de San Gregorio' – za slavljenje gregorijanskih misa za njegovu dušu.²¹

Osim toga, Goislav Orlović je naredio u istoj oporuci 21. veljače 1444. da se sve od srebrenine i dukata (zlatnine), što se nalazi u njegovoj kući, pošalje u Rim. Namijenio je to za spas svoje duše, zadužujući svoje epitrofe Radovza i Katarinu da to i obave - '*tuto quello che se trovare in mia chassella de argento et de ducati che tuto parti Radovaz et Catherina... debiano mandare in Roma per mia anima*'.²² Oba naziva naselja Lubusia i Lubussa slična su današnjem obliku Ljubuški, s tim što je kasnije nastala složenica LJUBUŠKI GRAD, od čega je Grad rano otpao.²³

Osim navedenih oblika Lubussa, za ime Ljubuški, u ovom se razdoblju javljaju i nazivi Lubischi, Liubuschi i Lublano.²⁴

Fra Petar Bakula konstatira: "*Tko je glavnom mjestu dao ime Ljubuški, vrlo dobro je stvar izrazio, nazvavši ga 'ljupko mjesto'. Zaista i najljupkijim bi se s pravom nazvalo, ako gledamo bilo na plodnost bilo na ljepotu polja*"- Ljubuški se nekada zvao Mali Solin.²⁵

Postavlja se pitanje koja je bila to crkva?

²⁰ PAD, *Testamenta Notariae*, sv. 13, f. 140.

²¹ PAD, isto, f. 188.

²² PAD, isto, f. 170.

²³ R. Dodig, *Prvi spomen Ljubuškog*, Kršni zavičaj, br. 28., str. 35. – 38.

²⁴ V. Klaić, *Povijest Bosne*, str. 202.

²⁵ P. Bakula, *Hercegovina prije sto godina – Šematizam*, Mostar 1970., str. 154. – 155.

a) Crkve na području ljubuškog kraja

Prema zapisanoj tradiciji, naime, postojale su u Ljubuškom dvije crkve: sv. Ante i sv. Kate, djevice i mučenice, s franjevačkim samostanom uz nju. Crkve i samostan Turci su spalili. U Ljubuškom su se nalazila također dva stara groblja starih plemića.²⁶ Treća crkva, prema natpisu na sačuvanoj ploči, bila je posvećena Arhandelu Mihovilu.

Kojoj od navedenih crkava je namijenjen dio zavjeta, nije točno označeno. Po svoj prilici, to se odnosi na crkvu sv. Ante, čiju su slavu franjevci u Hercegovini širili od početka svog djelovanja. Naime, već polovicom trinaestoga stoljeća franjevci su u Hercegovini već obratili ove krajeve.²⁷ A početak njihova djelovanja seže u polovicu 13. stoljeća. Oni su najprije poučavali vjernike da pravo štovati sv. Antu znači najprije prihvatiti njegovu poruku, pa istom onda moliti njegovu zaštitu. Franjevci su utemeljili svetište koje je i danas, premda je crkva bila uzemljena preko četiri stotine godina, jedno od najpoznatijih svetišta sveca cijeloga svijeta. Ostavljanje dijela imovine testamentom crkvi u Ljubuškom ne znam na koju se od te tri crkve odnosi. Ali, uz crkvu sv. Ante, nisu isključene ni crkve Arhandela Mihovila, ni sv. Kate. Crkva Arhandela Mihovila zavrjeđuje posebnu pozornost.

Najznačajniji podatak o crkvenom zdanju na području Ljubuškog je *Humačka ploča*. Ona svjedoči, kako je rečeno, o postojanju i treće crkve - crkve Arhandela Mihovila. Ta ploča doskora nepoznata, o kojoj napokon valja jasnim jezikom progovoriti, izuzetna je karijatida, *fundamentum aedis cristiani et croatici* (temelj kršćanskog i hrvatskog hrama), tražena *stožerna točka* i *središte* našega svijeta - naše, hrvatske nacije i kulture, jednog ljudskog otiska na bijelim i crvenim poljima staze vjekovite hrvatske države.

Prema biblijskoj predaji, kamen simbolizira mudrost. Humačka ploča je neizbrisiva odanost upisana u nepromjenjivu narav trajne mudrosti. Taj zapis, pretočen u današnji govor, glasi: "U IME OCA I SINA I DUHA SVETOGA. OVO JE CRKVA ARHANDELA MIHOVILA, A ZIDA JE USKRSMIR, SIN BRETOV, ŽUPI VRULJAC, I ŽENA NJEGOVA PAVICA". O čemu se zapravo radi? Radi se o zapisu misne nakane koja se često ponavljala pred vjernicima. U njoj se iznose dva glavna podatka: 1. Darovnica obitelji Uskrsmira, sina Bretova i njegove žene Pavice; 2. Zapisano je ime crkve; 3. Upisano je ime još uvijek neodgonetane lokacije župe. Ima stručnjaka koji neke riječi drugačije čitaju i drugačije tumače. Humačka ploča dragocjena je s više gledišta: nacionalnoga, jezičnog, povijesnog i književnog.

²⁶ Isto, str. 160.

²⁷ Arhiv Pro., COCG, sv. 262, f. 189. – 192.

Ploča je pisana bosančicom - s pet glagoljskih slova. Pisana je oko 1185. godine. Tada je hrvatski govor u ljubuškom kraju zapisan i o njemu se može govoriti. Od tog zapisa počinje prava povijest hrvatskog naroda na ovom području. Sadržaj natpisa ukoričen je između ALFE (Ime Boga Oca) i OMEGE (ime gospodareve žene Pavice). Sve je stalo i uvijek staje između ta dva međaša: između NJEGA - što se uzalud ne spominje, i NJE - koju se uzalud ne poziva.²⁸

b) Crkve u okolici Ljubuškog

Prema drevnim arhivskim podacima i zapisanoj tradiciji na području današnjeg ljubušskog kraja u srednjem vijeku, uz navedene tri crkve poznate su i sljedeće: sv. Ivana Krstitelja u Grabu bila je crkva sa samostanom, crkva Sv. Ilije na Mladima, Sv. Stjepana Prvomučenika kod groblja u Vitini, crkva i samostan na Utvici, crkva Svih Svetih u Klobuku, franjevačka kuća u Vojnićima, a spominju se i ruševine prostranijih zdanja gdje su franjevci kroz stoljeća prebivali. Na području veljačke župe župnici su najprije stanovali u Vojnićima, ali je taj samostan spaljen i od njega su ostale samo ruševine (ćemer). U mjestu Mlade postojale su ruševine crkve Sv. Ilije Proroka.²⁹

Na području ružičke župe spominju se na Policama župna kuća i fratarski samostan. U Tihaljini pod Maličem postoji *Fratarski dolac (Fratarska dolina)*; narod pripovijeda da je tu bio samostan. Tamo je postojala crkva Sv. Ilije, čiji su zidovi postojali oko 1850. godine. U Drinovicima je postojala svećenička kuća i crkva Sv. Luke. Blizu Plavila postojale su ruševine crkve nepoznata imena. U Bašinim njivama bila je crkva posvećena sv. Nikoli. U Dragićini je postojala crkva Sv. Marka.³⁰ Na području Gorice dugo su se čuvale ruševine crkve Sv. Stjepana. Ovome mjestu puk je dugo hodočastio ispunjavajući svoje zavjete, pobožno ljubeći razbacano sveto kamenje, te obilazeći ruševine na golim koljenima.

Crkve su kroz stoljeća više puta podizane. Godine 1856. noviju crkvu sagradio je fra Petar Bakula.³¹ Na području posuške župe narod spominje kako su u Posušju postojale sigurno tri crkve: u Gracu, nepoznatoga imena, u Rastovači (Crkvina) Sv. Ante Opata i u Ričini Uznesenja Blažene Djevice Marije, a sačuvana je tradicija o postojanju crkve posvećene sv.

²⁸ A. Nikić, *Humačka ploča*, Prvi dani...

²⁹ P. Bakula, *Hercegovina*, str. 153.

³⁰ Isto, str. 157. i 164.

³¹ Isto, str. 157. i 164.

Ružici.³² Na području Gabele postojale su tri crkve: Sv. Stjepana Prvomučenika, Sv. Ante i Sv. Marije. Turci su crkvu Sv. Stjepana opustošili, crkvu Sv. Ante pretvorili u džamiju, a onu Sv. Marije potpuno srušili.³³

Kad se prisjetimo već prije spomenutih triju crkava i samostana, onda je na naslovljenom području bilo: *jedan samostan i osam crkava*. Samo ta činjenica podrazumijeva brojno pučanstvo i ekonomski bogate ljude koji su podizali tako brojne objekte.³⁴

Prema turskom defteru iz 1585. saznaje se da je u Ljubuškom postojala i crkva svetog Augustina. Naime, u poreznom dokumentu stoji da je među petnaestak popisanih baština u ljubuškoj varoši: *“i jedna crkva koja se zvala Sveti Augustin, ali je držao musliman Ahmed, sin Huseina i davao desetinu”*.³⁵ Na kraju poreznog popisa iz 1585. spominje se *“panađur u blizini crkve Petrova u selu Dusina i Klobuk s prihodom od 200 akči u timaru Ahmeda, sina Mehmeda posadnika tvrđave Vrgorac”*. To je podatak o još jednoj crkvi. O kojoj se crkvi radi, nije mi poznato. Formulacija navodi na naslov crkve Sv. Petra.³⁶

Tako su sačuvani podaci *o postojanju deset crkava* na području današnje općine Ljubuški.

Ako navedenom popisu dodamo porušene crkve uz vrelo Sutivan (Sv. Ivan) u Karlovcu (Čitluku),³⁷ u Dobrom Selu, Srebrenici dijelu Međugorja - da ne zalazimo na područja današnjih općina Čapljine, Brotnja, Širokog Brijega i Gruda - onda je ljubuški kraj bio uvelike pokriven crkvama. Sve je to srušeno u prvom stoljeću turske okupacije i neopisivih zuluma. Kršćanska kultura i civilizacija s nepoznatim brojem pučanstva je uništena i *“propuntala se”*, sa smišljenim ciljem da se nikada više ne obnove.

Na temelju povijesnih podataka franjevci su vjerojatno u Podljubuškom kod crkve Sv. Kate sagradili svoj prvi samostan. To je ujedno stvarni povijesni početak župe Podljubuški. Samostan i franjevci su tu ostali i pod turskom vlašću gotovo stotinu godina, a kada je samostan srušen 1563., franjevci su otišli u Zaostrog, odakle su skoro 150 godina pastorizirali vjernike prostrane ljubuške župe. Turci su pravili velike probleme franjevcima koji su koncem sedamnaestoga stoljeća zalazili u Hercegovinu s područja Dalmacije, koja

³² Isto, str. 143.

³³ P. Bakula, *Hercegovina*, str. 91., 160. i 164.

³⁴ P. Bakula, *Hercegovina prije sto godina – Šematizam*, Mostar 1970., str. 156. – 157.

³⁵ Ahmed Aličić, *Prilog izučavanja historije Ljubuškog i okolice u XV. i XVI. stoljeću*, 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1995., str. 194.

³⁶ Isto, str. 201.

³⁷ Isto, str. 86.

se nalazila pod mletačkom vlašću. Franjevci su od početka osamnaestoga stoljeća duhovnu skrb o katolicima nastavili voditi iz samostana u Kreševu.

Konačno, na području ljubuškog kraja u srednjem vijeku cvjetala je trgovina i novčana kupovna moć. Od 12. do 15. stoljeća samo u numizmatičkoj zbirci franjevačkog muzeja na Humcu sačuvano je dosta venecijanskih novčića, a uskoro zatim dubrovački, bosanski, mađarski i srpski novac. Među dobro očuvane primjerke spada sedam novčića bana Mladena (1302.-1304.). Na njima je vidljiv natpis DUX PAUL BAN MLADEN. Također je izloženo 40 komada dubrovačkih novčića koji su kovani sredinom četrnaestog stoljeća. Na svima je čitljiv natpis S BLASIVS RAGUSI.³⁸

c) Ljubuški pod turskom okupacijom

Uskoro na Ljubuški navališe Osmanlije. Bili su ga 1463. zakratko osvojili, ali ga je povratio Hercegov sin Vladislav: “*Die 18. Iulii 1463. Prima pars est de donando ambassiatori voyvode Vladiss(l)auri, qui tulit nouum pro Gliubuschi recuperato*”. U Povijesnom arhivu u Dubrovniku u istom izvoru 1463. godine grad se spominje još dva puta: *Destrusse il stato del herzegh e del conte Vladislavo Gliuboschi; E conte Vladislavo doppo la sua partemnza recupero Gliuboschi*”. Ipak, grad se nije mogao oduprijeti snažnoj turskoj sili. Ne zna se točno kada je Ljubuški drugi put pao u turske ruke.

Većina povjesničara smatra da se to dogodilo između 1468. i 1477. Možda je godina 1472. najbliža padu Ljubuškoga, jer je godinu ranije pao Počitelj.

1.4. Franjevački samostan u Mostaru

Stara je i postojana predaja među franjevačkim piscima, da se u Mostaru nalazio franjevački samostan prije dolaska Turaka u naše krajeve. U znanstvenim se krugovima u to sumnjalo, a u najnovije vrijeme naš najbolji domaći historičar dr. Vladimir Ćorović odlučno je zanjekao da bi u XV. ili XVI. stoljeću postojao u Mostaru franjevački samostan. Međutim, danas, nakon što je u *Acta Franciscana Hercegovinae* objelodanjeno više dokumenata o tom pitanju, poimence dosada nepoznati ferman Sulejmana II. iz god. 1538., više ne može biti ozbiljne sumnje o tome.³⁹ Tu studiju je ponovno objavio

³⁸ Gojko Kraljević, *Numizmatička zbirka na Humcu*, isto, str. 136. – 137.

³⁹ Najopširniju studiju o Franjevačkom samostanu i Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru napisao je dr. fra Dominik Mandić, *Almanah Stopama otaca*, Mostar 1935. str. 10. – 34.

fra Žarko Ilić. Jedino ispustio je njegove bilješke da uštedi na prostoru. Ali namjesto njih naveo je literaturu i objavio u *Kršnom zavičaju* br. 28., str. 39. - 60.

Koliko je do sada poznato, franjevački se samostan u Mostaru prvi put spominje u popisu franjevačkih samostana *Familiae Cismontanae*, što ga je glasoviti franjevački povjesničar O. Luka Wadding objelodanio u svojim *Analima* pod g. 1506. Popis je sastavljen od nekoga Talijanca u središnjem uredu franjevačkog reda u Rimu prema podacima s kojim je ured raspomagao, a imao je služiti kao prilog službenom izvješću vrhovnoga franjevačkog starješinstva na općoj skupštini Reda. Popis nije datiran, a Wadding mu je prema osnutku najmlađih samostana, koji se tu spominju, odredio godinu 1506. Waddingovo je datiranje malo prerano, jer se u dodatku toga popisa spominje osnutak provincije *Bosnae Croatiae*, koja je god. 1514. odcijepljena od stare bosanske provincije. Kako je popis sastavljen za generalni kapitul, što se držao brzo iza godine 1514., to može biti govora samo o generalnom kapitolu u Chieri kod Turina g. 1516., ili o onome u Rimu g. 1517. To nam veli da su u Rimu početkom XVI. stoljeća znali za opstanak franjevačkoga samostana u Mostaru, dotično da je mostarski samostan osnovan najkasnije početkom druge polovice XV. stoljeća, jer nije vjerojatno da bi Turci iza god. 1482. dopustili gradnju samostana u vojničkom gradu, kakav je bio Mostar u prvim godinama turske vladavine.

Provinciale O.F.M. *vetustissimum* napisano oko g. 1343. ne spominje mostarskoga samostana, tako ni Bartholomaeus a Pisa u svom katalogu oko godine 1385/90. Dr. fra Dominik Mandić misli da se osnutak mostarskoga samostana, a i ljubuškoga, ima dovesti u vezu s molbom hercega Stipana, koji je polovicom XV. stoljeća zamolio napuljskoga kralja Alfonza I. Aragonskoga (1442.-1458:) da mu pošalje nekoliko franjevaca iz svoga kraljevstva, koji bi narod u njegovoj zemlji utvrdili u pravovjerju. Nakon sporazuma s opservantskim generalnim vikarom bl. Markom Fantucijem iz Bologne Alfonzo je molbi udovoljio i poslao u Hercegovinu više napuljskih franjevaca na čelu s novim biskupom iz Ottana na Sardiniji fra Ivanom de Sallinisom Aureisom. Popratno i preporučeno pismo Alfonzovo nosi nadnevak 8. studenog 1454., tako da je fra Ivan sa svojom družinom mogao biti u Hercegovini koncem studenoga ili početkom prosinca 1454. god.

I prema molbi hercega Stipana i prema namisli kralja Alfonza, misija napuljskih franjevaca u Hercegovini imala je stalni i trajni karakter. I samo je po sebi razumljivo da su novi vjerovjesnici kao uporište za svoj rad morali urediti jedan ili više samostana u hercegovo zemlji. Kako koncem 15. stoljeća nalazimo u Hercegovini franjevačke samostane u Mostaru i Ljubuškom, to nećemo daleko biti od istine ako se osnutak i jednoga i drugoga samostana

dovede u vezu s misijom Alfonza I. Aragonskoga god. 1454. Ljubuški je bio u središtu jedne velike Hercegovine krajine na zapadu, a Mostar, koji se tek počeo stvarati i razvijati, izabrali su franjevci za sjedište svoga samostana, jer je ležao u srcu Hercegovine i preko njega se križali putovi iz istočne u zapadnu i sjevernu Hercegovinu, pa je bio kao stvoren za što djelotvorniju aktivnost novih misionara.

Mostarski je samostan radi svoga položaja i vrijednosti redovnika u njemu brzo došao do znamenitosti i ugleda. Tursku okupaciju, koja je brzo iza osnutka došla, samostan je sretno preturio. God. 1538. mostarski franjevci šalju posebnoga izaslanika u Carigrad da od sultana ishodi dozvolu da mogu bez carine uvoziti robu za vlastitu potrebu iz Italije preko Makarske. To nam kaže da su braća u mostarskom samostanu bila brojna, ili da su preko njih drugi samostani iz Bosne nabavljali robu. Ujedno je znak da je u samostanu bilo poduzetnih ljudi i da je samostan bio imućan, dotično da je imao u gradu bogatih katoličkih dobročinitelja kada je mogao u Carigrad poslati posebnoga izaslanika i dobiti carski ferman, za što je u ono doba trebalo lijepih novaca. Dokaz je ugleda mostarskoga samostana i to što su iz njegove sredine u drugoj polovici XVI. stoljeću bila izabrana dva provincijalna ministra velike bosanske provincije. Prvi se zvao fra Ivan Mostaranin, a bio je provincijalom oko g. 1550., a drugi fra Šimun iz Mostara (Simon a Ponte, di Mostar), koji je bio provincijalom g. 1574-1577.

Prema nekim piscima, mostarski je samostan bio g. 1531. u općem progonu kršćana spaljen, a franjevci rastjerani. To ne može odgovarati istini, kada im 1538. sultan daje ferman, i fratre nalazimo u njihovoj "crkvi" u Mostaru. Opća je predaja Reda da je mostarski samostan porušen g. 1563. povodom progon koji su nastali radi toga što su mostarski i ljubuški franjevci pomogli duvanjskom biskupu Danijelu da bijegom spasi život od Turaka koji su ga progonili.

Omer Balić pričao je fra Dominiku Mandiću da je u jednom turskom dokumentu čitao da je god. 1563. bio u Mostaru velik potres u kojemu je porušeno više kuća, među njima i franjevački samostan. Balić je bio obećao fra Dominiku Mandiću naći i donijeti taj dokument, ali se prije preselio na ahiret nego je ispunio svoje obećanje. Karlo Peez je utvrdio da je uistinu godine 1563. bio u Mostaru jaki potres, ali nije ništa našao o propasti franjevačkoga samostana tom prigodom.

U pomanjkanju vjerodostojnih izvora valja da zasad ostavimo neriješeno pitanje kako je propao stari samostan u Mostaru, ali je sigurno da su mostarski franjevci dugo nastojali porušeni samostan opet podignuti. Kada im to nije dopustila vjerska nesnošljivost novih gospodara, otišli su u Dalmaciju i na obalama Jadrana podigli novi samostan u Živogošću, odakle

su služili župe bivšega samostana mostarskoga. Pa ni g. 1844., kada su se hercegovački franjevci odcijepili od bosanskih i naumili praviti samostan u Hercegovini, nije se moglo misliti na Mostar, gdje se franjevac u svom odijelu nije smio pokazati bez smrtne pogibelji sve do šezdesetih godina prošloga stoljeća. Istom kada je Austro-Ugarska oslobodila kršćane u Bosni i Hercegovini, nastala su bolja vremena i moglo se govoriti o podizanju novoga samostana u Mostaru.

1.5. Franjevački samostan u Konjicu

Prošlost Konjica je vrlo zanimljiva. Ljudi su tu živjeli još u neolitsko doba. To područje naseljeno je više od 4.000 godina. Prema povijesnim podacima, javlja se još u 4. stoljeću prije Krista, a u 2. stoljeću s albanskim gradom Apoloniom održava trgovačke veze. Poznat je kao Slana kolonija. U Lisičićima je istraženo neolitsko naselje koje je pripadalo širem krugu mlađeg neolitika na Jadranu i zapadnom Mediteranu (tzv. lisičićka neolitska skupina). Naselje je potopljeno akumulacijskim jezerom. Na lokalitetu Gradište, u selu Ostrožac, nađeni su ostaci prahistorijske aglomeracije s fragmentima ilirske keramike. Kod Ostrošca i u Konjicu sačuvani su ostaci rimskih zgrada i manjih svetišta, a u Vrdolju zidana kasnoantička grobnica (5. i 6. stoljeće). Na poleđini ploče poznatog konjičkog mitreja reljefno je dat prikaz Mitrine liturgije. Do 4. stoljeća nastala je utvrda pravokutnog oblika u Ribiću. Velik po površini i vrlo snažan (zidovi debeli 2,2 m) grad Biograd je ulazio u sastav bizantskog limesa izgrađenog u 6. stoljeću na lijevoj obali Neretve.

Srednjovjekovni gradovi Črešnjevo i Bokševac, sada u ruševinama, spadaju (uz Bokavac) među tri najveća srednjovjekovna fortifikacijska sustava u Bosni i Hercegovini. Osim citadele, unutar gradskih bedema formirane su i druge cjeline: obrambeni kompleks i skupina sakralnih objekata. U Črešnjevu se razvilo gradsko naselje, dok je crkva u Bokševcu (15. stoljeće), duga 22-23 metra, vjerojatno bila gotska, s dugim korom.

Na području Konjica ima 125 nekropola s 3018 stećaka, od toga 169 s reljefnim ukrasima a 5 s natpisima. Iznad sela Vrbljana je nekropola s oko 200 stećaka (9 ukrašenih), a u području sela Gornja Bijela 117 (3 ukrašena) kod Repovačke džamije u Konjicu nalazi se 5 dekoriranih stećaka (motivi: lov, čovjek sa štapom, kolo, divokoza, i dr.), a jedan od njih bio je na Svjetskoj izložbi u Montrealu. Kamena sudačka stolica iz Bukovice, s reljefno ukrašenim naslonom za leđa (motivi: stablo, figura žene s krunom na glavi, muškarac s grbom i mačem), kasnije je bila izložena i u Parizu na izložbi Umjetnost na tlu Jugoslavije.

Prema rezultatima istraživanja dr. Pave Anđelića, na području Konjica ima preko 30 ostataka porušenih crkava. Na temelju Anđelićeve knjige, te arheoloških nalaza, povijesnih zapisa i Bakulina Šematizma, na istom području bile su 24 katoličke crkve i jedan samostan. Na žalost, sve su to neki porušili. Nadalje, uz 34 crkve, postoje tri lokaliteta u vezi s nazivom *fratar*, 5 lokaliteta uz naziv *pop* i 2 lokaliteta uz naziv *biskup*, te 40-ak lokaliteta u vezi sa *sakramentima* (Križevac, Križine, Križište, Križnica, Križnjak, Potkriž, Zakriž itd.).

Neobična i teška bila je povijest Katoličke crkve u tim krajevima tijekom posljednjih 700 godina. U 13. stoljeću Bosnom se šire "bosanski krstjani", a 14. stoljeće donijelo je Humskoj zemlji vlast Kotromanića. Stjepan II. Kotromanić (1322.-1353.) osvaja te krajeve na početku svoje vladavine. Za vladanja Stjepana II. i kralja Tvrtka I. u Bosnu dolaze franjevci da propovijedanjem i jednostavnim, skromnim životom očiste te krajeve od bogumila. U vrijeme kralja Tvrtka (1353.-1391.) franjevci su sagradili crkvu i samostan u Konjicu. U 15. stoljeću Konjic je samostalna župa.

1.6. Franjevački samostan u Blažuju kod Duvna

Povijest duvanjskog kraja je duga, burna i fragmentarno poznata. Mlado kršćanstvo proširilo se i na područje Dalmacije i Duvna vrlo rano. Tu negdje prolio je svoju krv sv. Venancije još 257. godine, a prije 591. osnovana je duvanjska biskupija. Na širem području, prema rezultatima dosadašnjih iskopavanja, postojale su četiri crkve. U Prisoju na području ruševina nekog drevnog naselja, u narodu zvanog Sirkovac-grad, pronađeni su ostaci crkve s pomoćnim prostorijama. Crkva je duga 21,50 m a široka 15,50 m. Uz južnu stranu apside bila je prislonjena grobnica. U 5. stoljeću to je, prema proučavanju, bila manja građevina, a u 6. stoljeću je obnovljena u veću crkvu.⁴⁰

⁴⁰ Dominik Mandić, *Duvanjska biskupija od 14. do 17. stoljeća*, Zagreb 1936. (*Bogoslovska smotra*) i posebna knjiga s dokumentima; D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Hrvatski povijesni institut, Rim 1963.; D. Mandić, *Hrvatski sabor na Duvanjskom polju godine 753.*, Naša ognjišta, Tomislavgrad 1996.; Vlatko Kozina i Ivo Bagarić, *Bukovica uz stotu obljetnicu župe*, Župni ured u Bukovici, Bukovica 1980.; Ivo Bagarić, *Povijest župa duvanjskog samostana*, Sveta baština, Duvno 1989.; Jozo Ančić, *Duvanjska biskupija i duvanjski sabor*, Crkva na kamenu, Mostar 1990.; Marko Dragić, *Zakopano zvono*, Baška Voda 1996. i Anđelko Mijatović, *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Naša ognjišta, Tomislavgrad 1999.

1.6.1. Franjevački samostan

U ruševinama crkve otkriven je natpis koji spominje grad Duvno (civitas Delminium). Taj potpis, pa i onaj pronađen u Mokronogama, a u kojem se spominje Delminij, potvrđuje da se na tom području stvarno nalazilo središte plemena Delmata. Mnogo toga je propalo za vrijeme seobe naroda.

Nakon pustošenja Duvno se obnavlja. Grad i šire područje poprimaju važnu ulogu u životu Hrvata. Tu su, kako tvrde neki povjesničari, hrvatski vladari od najstarijih vremena imali svoje posjede. U prastarom hrvatskom djelu METHODOS zabilježeno je da je "kraj" Budimir u svom dvorcu na planini Hlibu, na jugoistočnoj strani Duvanjskog polja, sačekao papinskog delegata i izaslanika bizantskog cara Konstantina V., koji su prisustvovali glasovitom hrvatskom državno-crkvenom saboru, koji se održao u Duvnu godine 753. *Došavši tako kardinali i biskupi*, stoji u djelu Kraljevstvo Hrvata, *nađu kralja na Duvanjskom polju... Tada kralj naredi da se na istom polju Duvnu skupe svi narodi njegove zemlje i kraljevstva*. Na tom saboru, između ostalog, podijeljeno je Primorje u dvije oblasti (Bijela Hrvatska i Crvena Hrvatska).

Na Duvanjskom polju okrunjen je 925. godine kralj Tomislav, datum koji je i nakon tisuću godina (1925.) okupio cijeli hrvatski narod i ostavio vidljiv dokaz u gradnji bazilike i starokršćanskom slogu.

U srednjem vijeku, za Mladena Šubića, obnovljena je duvanjska biskupija, a ban Stjepan II. Kotromanić od Duvna, Livna i Glamoča stvorio zasebnu oblast koja se u bosanskim dokumentima zove Zapadne strane ili Završje. Tu je 20. studenog 1398., nakon sporazuma s Dubrovčanima o dugu pokojnog kralja Tvrtka I., kralj Stjepan Ostoja izdao i odgovarajuću ispravu.

Otprilike u to vrijeme franjevci su imali i svoj samostan u Blažuju kraj Duvna i odatle djelovali među okolnim stanovništvom, Duvanjska župa spominje se u 15. stoljeću. U to vrijeme središte joj je bilo u gradu Rogu, koji je bio izgrađen na humu iznad Roškog polja.

1.6.2. Drevne crkve na duvanjskim prostorima

Daljnju i presudnu ulogu u crkvenom životu, a po svoj prilici i u podizanju crkava u srednjem vijeku, igrali su crkveni sabori u Splitu 925. i 4. svibnja 928. godine. Poticaj za održavanje sabora dolazi od pape Ivana X. (914.-928.). Papa je napisao dva pisma, kojima o stavu Apostolske Stolice u odnosu na Hrvatsku informira crkvene i političke forume uz istočnojadransku obalu. U dvama pismima, upućenima u Hrvatsku najvjerojatnije na početku 925., obraća se splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima te kralju

Tomislavu, humskom knezu Mihovilu, episkopatu i kleru, županima i cijelom narodu. U prvom pismu papa podsjeća splitskog nadbiskupa Ivana da je zanemario posjet “pragovima Apostola” (*ad limina Apostolorum*) i redovito izvješćivanje o prilikama u Hrvatskoj. Predstojnicima Crkve u Hrvatskoj papa preporučuje da doktrinarne stranputice i sumnje isprave u zajedništvu s Ivanom i Lavom, biskupima Ancone i Palestrine, legatima Apostolske Stolice u Hrvatskoj. U drugom pismu, naslovljenom prije svega “*Tomislavu kralju Hrvata, i Mihovilu, uzvišenom knezu Humljana*”, papa naglašava kako nitko “*ne sumnja da se slavenska kraljevstva spominju među prvencima Opće Crkve*” te da su “*od kolijevke s majčinih mlijekom primili duhovnu hranu Apostolske Crkve*”. Obraćajući se i cijelom narodu koji nastanjuje Hrvatsku, papa moli Hrvate da “*svoju djecu od malih nogu preda(ju) Bogu na studij latinskog jezika, (...) jer koji bi se odabrani sin svete Rimske Crkve, kao što ste vi, radovao prikazivati Bogu misnu žrtvu na barbarskom ili slavenskom jeziku*”. Crkveni ustroj i obnova kršćanskog života u Hrvatskom Kraljevstvu i u gradovima uz istočnu jadransku obalu u središtu su pažnje crkvenih sabora održanih u Splitu 925. i 928. godine. Deseti zaključak sabora iz 925. godine insistira da se nijedan biskup u Hrvatskoj i Dalmaciji “*ne usudi promaknuti u bilo koji stupanj (svećeničkog) reda nekoga koji se služi isključivo slavenskim jezikom. Neka takvomu (biskup) ne dopusti služiti misu na području svoje biskupije, osim ako bi bila oskudica svećenika i to samo po odobrenju Rimskog prvosvećenika*”. Da ne dođe do oskudice svećenika, saborski oci u četrnaestom zaključku apeliraju na imućne slojeve “*da svoje nasljednike i (djecu) svojih slugu posvete studiju latinske književnosti*” koji ranosrednjovjekovna intelektualna elita smatra književnim jezikom zapadnog kršćanstva.⁴¹

Stoljećima kod Hrvata žive predaje o porušenim crkvama. Ostaci tih crkava do današnjih dana svjedoče o živom kršćanstvu na ovim prostorima još od starokršćanskoga doba. Uz rušenje crkava uvijek su vezane patnje, stradanja i progoni Hrvata s ovih prostora. Ali, Hrvati su se, poput feniks ptice, ponekad i nakon nekoliko stoljeća, vraćali pradjedovskim ognjištima i gradili svoje crkve. Činjenica je da je postojalo dvadeset crkava na istom području na kome se danas nalazi deset župa s možda malo više crkava.⁴²

Fra Petar Bakula u svom *Šematizmu* iz 1867. na temelju povijesnih podataka, arheoloških ostataka i narodne predaje piše da je postojao samostan i crkva u Duvnu, te više crkava.

⁴¹ *Prvi hrvatski kralj Tomislav*, Zbornik radova, Zagreb 1998. – posebni prilog dr. Franje Šanjeka na str. 83. – 101.

⁴² M. Dragić, *Zakopano zvono*, Baška Voda 1996, str. 19.

1. Postojanje srušenog samostana i crkve vezano je uz Blažuj. Vjerojatnost ovog zapisa dokazuje mnoštvo lijepo isklesanog bijelog mramora što ga je Bakula našao na tom mjestu.

2. Sjeverno od **Županjca** su ruševine velike tvrđave i mjesto s izvorom, gdje je, po pričanju, bila crkva Sv. Ivana. Tu predaju potvrđuju i muslimani koji su svake godine na svetkovinu Sv. Ivana Krstitelja dolazili na vrelo prije izlaska sunca na ljekovito kupanje.

3. Prema narodnoj predaji, postojala je crkva i u **Eminovu Selu**.

4. Selo **Lug** ima ruševine crkve Triju kraljeva.

5. Selo **Oplećani** imalo je, također, crkvu.

6. Bakula kaže kako je sigurno u selu **Raštanima** nekoć bila crkva Sv. Nikole, jer su na tome mjestu pravoslavci pronašli pečat sa slikom sv. Nikole.

7. U mjestu **Vukovine** je nekoć postojala crkva na čast sv. Jerke.

8. Na **Karauli** je postojala crkva. Naime, ostatke najstarije crkve otkrio je fra Anđeo Nuić kad je koncem prošlog stoljeća počeo graditi kapelicu na Karauli. Tu je, uz ostale arheološke nalaze, otkrio ulomke stupova *porušene crkve* u kamenu izdubljenju grobnicu. Fra Anđeo je obavijestio Karla Patscha o svojim nalazima. Nastavljena su istraživanja i pronađeno je mnogo nalaza iz rimskog i kršćanskog doba. Na tom lokalitetu nakon rimskih sakralnih objekata kršćani su podigli svoju crkvu i pokapali pokojnike. Na tom području turska vojska podigla je karaulu – stražarnicu turskih čuvara Duvna.

Zatim su nastavljena iskapanja na Crkvini, gdje je današnji samostan i crkva. Tu su otkopani ostaci rimskog foruma s velikim brojem višestrukih predmeta i 43 primjerka rimskog novca.

9. i 10. Na području župe **Suica** tradicija svjedoči o postojanju dviju crkava. Šuički puk je tvrdio kako je u **Stržnju** bila *crkva Sv. Pavla*, te kako je kod mjesta ruševina Bara postojala velika crkva, nepoznata imena.

U selu Bogdašić, a na području koje se naziva Crkvina na barama, nalaze se ruševine starokršćanske crkve. Područje je zaraslo u šumu i nije još stručno istraženo. Otuda potječu dva stupa od oltarne pregrade koji su izvađeni iz ruševine 1898. godine.⁴³

11. U **Mrkom Čelu** nalazili su se ostaci zidova jedne crkve.

12. i 13. Na području župe **Grabovica u Buškom u Maljevinama** u Prisoju nalaze se ruševine crkve Marijina Uznesenja, a nad Grabovicom crkva Sv. Marka Evandelistu.

14. **Roško Polje**, smatra Bakula, jedna je i od najstarijih župa u Hercegovina. Blizu brda Zavelima postojala je *stara crkva Sv. Ivana*.

⁴³ Karl Patsch, *Pojedini nalazi iz rimskog doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 14/1902. str. 1. – 16.

15. Na području župe **Seonica** kod Duvna u Lipi, selu okruženom starinama i ruševinama, narod pripovijeda kako je među stećcima *bila katolička crkva*.

16. U selu **Omolje** na mjestu Crkvine⁴⁴ bila je crkva.

17. I u selu **Bučići**, prema toponimu Crkvine, narodna predaja govori o crkvi Sv. Ilije.

18. I selu **Ančićima**, koje je dobilo ime, kaže Bakula, prema jednoj od najstarijih obitelji toga kraja Ančićima, bila je crkva Sv. Marije Magdalene, u narodu nazvane Ognjena Marija.

19. i 20. U **Mrkodolu** predaja govori o dvije crkve. Jedna je bila posvećena sv. Oprliji, odnosno sv. Praksedi, a druga sv. Petru Apostolu.

21. i 22. Puk je pripovijedao kako su postojale crkve u **Kongori i Crvenicama**.⁴⁵ Nakon iskapanja koja su obavljena 1964. pronađena je među ruševinama rimskog naselja u Crvenicama kasnoantička crkva. Građevina je duga 24,52 m, a vanjska širina 15,05 m. Sastoji se od tri lađe: srednja je široka 4,35, a pobočne po 1,10 m. Apsida je uvučena unutar građevine. Sjeverna bočna lađa završava se prema istoku apsidom, dok južna prerasta u prostoriju koja se naslanja na apsidu, Prostrano predvorje – namijenjeno za katekumene – proteže se cijelom širinom crkve na zapadnom dijelu. Sjeverno uz crkvu, uz cijeloj njezinoj dužini, dograđen je niz od 4 prostorije, među kojima se nalazi i krstionica (11,20 x 4,70 m).⁴⁶

23. U **Prisoju** na području ruševina nekog drevnog naselja, u narodu zvanog Sirkovac-grad, pronađeni su ostaci crkve s pomoćnim prostorijama. Crkva je duga 21,50 m, a široka 15,50 m. Uz južnu stranu apsida bila je prislonjena grobnica. U 5. stoljeću to je, prema proučavanju, bila manja građevina, a u 6. stoljeću je obnovljena u veću crkvu. Cijelom sjevernom stranom izgrađena je uska izdužena prostorija (12,50 x 4,80 m) u kojoj se vjerojatno nalazila krstionica.

U ruševinama građevine otkriven je natpis koji spominje grad Duvno (civitas Delminium). Ovaj natpis, pa i onaj pronađen u Mokronogama, a u kom se spominje Delminij, potvrđuje da se na ovom području nalazio stvarno središte plemena Delmata.

⁴⁴ Narodna predaja tvrdi da su na mjestima zvanim Crkvine nekoć postojale crkve; P. Bakula, *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, Mostar 1970., str. 126.

⁴⁵ U Crvenicama su vršena iskapanja. Na temelju arheoloških rezultata potvrđen je Bakulin zapis, a za spomenute crkve bilo bi potrebno izvršiti arheološka iskapanja.

⁴⁶ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972., str. 75.; A. Nikić, *Starokršćanske crkve u Hercegovini od IV. do VII. stoljeća*, Kršni zavičaj, br. 9. (1976.), str. 7. – 16.

Na temelju Bakulina *Šematizma* i novijih iskopavanja može se pretpostaviti da su na duvanjskim prostorima postojale *dvadeset i tri crkve*. Taj podatak govori o velikoj rasprostranjenosti naselja i brojnom kršćanstvu od najranijih kršćanskih vremena do turske okupacije.

Crkve potječu iz starokršćnog doba i srednjeg vijeka. Prve su vjerojatno porušene ili oštećene za vrijeme seobe naroda, a druge su porušili pripadnici islama koncem XV. i tijekom XVI. stoljeća.

Postojanje franjevačkog samostana na tom području svjedoči o organiziranom pastoralnom djelovanju od polovice trinaestoga stoljeća pa nadalje.

U drugoj polovici 15. stoljeća počelo se mijenjati lice Duvna. Novi osvajači - Turci - osvojili su cijelo područje i započeli s islamizacijom stanovništva. Koji su željeli zadržati svoje posjede i dobiti poseban položaj, prijeđoše na islam te dobiše epitet podobni. Pred turskim prodorom pao je i franjevački samostan, a preživjeli franjevci s preživjelim katolicima povukli su se u neprohodnije krajeve, ili su se iselili na mletačko područje.

1.7. Samostani i župne kuće koje su porušili Turci u Hercegovini

Fra Petar Bakula u svom *Šematizmu* iz 1867. na temelju povijesnih podataka, arheoloških ostataka i narodne predaje piše da su postojali samostan i crkvu u Čerinu. Lokalitet je poznat pod nazivom Crkvine. Vjerojatnost ovog zapisa dokazuje mnoštvo lijepo isklesana bijelog mramora što ga je Bakula našao na tom mjestu.⁴⁷ To potvrđuje i Marko Vego.⁴⁸

Bakula je, nadalje zapisao postojanje malog samostana na Policama u Ružićima, po kome je postojao lokalitet Fratarski manastir.

U Tihaljini pod Malićem postoji mjesto zvano Fratarski dolac (Fratarska dolina). Narod je pripovijedao kako su i tu franjevci imali samostan.⁴⁹

Prema predaji, samostan je u stara vremena postojao i u Vitini.

Po narodnoj predaji, župa Posušje spada među drevne župe. Prijašnji župnici su stanovali na više mjesta. Iznad Batina ruševine i čatrnja svjedoče o fratarskom obitavalištu. Čatrnja se zove pratarska. Zatim su imali trošnu, slamom pokrivenu, kućicu u Osoju.

Nekoć su, po pučkoj predaji, postojale četiri (4) župne kuće u župi Gradac (Mostarski) u koje su se skrivali franjevci kada bi ih progonili Turci.

⁴⁷ P. Bakula, *Hercegovina...* str. 81.

⁴⁸ M. Vego, *Historija Brotnja...* str. 145.

⁴⁹ P. Bakula, *Hercegovina...* str. 29.

Na jednom mjestu 1797. fra Nikola Ilić je podigao malu župnu kuću. (Bakula, Hercegovina, str. 75)

U selu Željuš franjevci su, po predaji, imali kućicu za vrijeme Bečkog rata, ali su je Turci spalili, klao i brojne druge, hvaleći se dugo da su to učinili.

Franjevci su imali župnu kuću u Podivačju (Raška Gora). Godine 1672. spominje se prostrana župa s ovčim brojem katolika. Župnik je vjerojatno stanovao u Vukovinama. Tada je, naime, trebalo biti što dalje od putova i Turaka. Tako je Raška Gora bila utočište i vjersko središte Hrvata (katolika) u ovim brdima. Tu je sačuvan najstariji kalež s godinom 1632. što je sačuvan u Hercegovini. Župnici župe Mostar jedno su vrijeme stanovali u Podivačju.

Bijedna župna kuća, slamom pokrivena, postojala je i u Gradničima (Brotinjo) oko 1429. Pučka predaja kazuje kako su župnici iz Gradnića prije stanovali u Dobrom Selu i Vidovićima.⁵⁰

Bakula je u svom Šematizmu zabilježio da su 1847. u Mostaru položili temelji malom samostanu, kasnije nazvan Biskupska rezidencija. *“I uistinu, s pravom se ovdje može reći kako su graditelji u jednoj ruci držali mač, a drugom obavljali posao”* (str. 60.), ističući kako je na gradilištu stalno bio nazočan vezirov čovjek.

⁵⁰ Isto, str. 85.